

Obraz ženy v Erbenově *Kytici*

Anna Christou – Barbara Storchová

Teoretická a metodologická východiska zkoumání

A. Christou – etnolingvistika, koncept jazykového obrazu světa a stereotypu

- využití kreativních textů při zkoumání jazykového obrazu světa (Pajdzińska – Tokarski, 2010)
- Christou, A. (2020): *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*. Praha, FF UK.

B. Storchová – kulturologická perspektiva, interdisciplinární pohled

Storchová, B. (2002): Žena v Erbenově Kytici. *Česká literatura: časopis pro literární vědu*, 50, s. 31–53.

Vědecké studie o *Kytici*

(výběr řazený chronologicky podle doby vzniku)

- Vaňková, I. (2011): **Přichyl ucho k zemi blíž. Erbenova Kytice a sémiotické principy magického obrazu světa.** In: K. Piorecká – I. Navrátil (eds.): *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách*. Semily – Turnov, s. 46–66.
- Kynčlová, T. (2010): **Feministické vzdorné čtení a genderová analýza na příkladech z Erbenovy Kytice.** In: Matonoha, J. (ed.), *Česká literatura v perspektivách genderu*, Praha: AV ČR, s. 91-103.
- Vojvodík, J. (2006): **Děs z rozdělení. K antropologii a celistvosti v literatuře českého biedermeieru (na příkladě Erbenovy balady „Zlatý kolovrat“).** In: *Imagines Corporis. Tělo v české moderně a avantgardě*. Brno: Host, s. s. 44–104.
- Vaněk, V. (2005): **Strom v Erbenově Kytici.** *Slovy a smysl*, 4.
- Storchová, B. (2002): **Žena v Erbenově Kytici.** *Česká literatura: časopis pro literární vědu*, 50, s. 31–53.
- Vaňková, I. (2000): **„Mocné slovo“, řeč a komunikace v Erbenově Kytici.** *Česká literatura*, 48, s. 630–635.
- Otruba, M. (1994): **Kreace mýtu poezií.** In: *Znaky a hodnoty*. Český spisovatel, Praha.
- Janáčková, J. (1969): **Erbenova Kytice v ohlasu.** *Acta Universitatis Carolinae, Philologica 4–5, Slavica Pragensia XI*, Praha: Univerzita Karlova, s. 179–190.
- Jirát, V. (1948): **Erben čili Majestát zákona.** In: *Uprostřed století*. Praha: V. Petr.
- Jakobson, R. (1995): **Poznámky k dílu Erbenovu.** In: *Poetická funkce*. Jinočany: H+H.
- Grund, A. (1935): **Karel Jaromír Erben.** Praha: Melantrich.

Obraz ŽENY v *Kytici*

- Žena se v *Kytici* objevuje v různých rolích a etapách života (profily věku, vzhledu, role / funkce):
- dívka (panna), dcera, matka, svobodná matka, manželka, vdova, macecha, tchyně, stařena (baba)
- **MATKA** je v *Kytici* nejexponovanější (srov. Jirát 1948, Storchová 2000, Vaňková, 2000 aj.)
- velmi výraznou roli má i mladá **DÍVKA / PANNA** + její polohy **dcera a milá**

Obraz ŽENY v *Kytici*

- **absence individuálních rysů**, ženské postavy jsou typizovány výrazným **konstantním znakem**: *panny jako jarní růže květ, babice kůže a kost, nějaká to veská žena (...)* / *pacholátko malé nese*
- obvykle nemají jména (výjimkou Dornička, Marie a Hana)
- archaické kulturní **vzorce**
- typický **kulturní scénář** obecně spojovaný s matkou, dívkou / pannou, stařenou, dcerou, macechou... aj.:
- **matka** (láska, pouto k dítěti, výchova, zodpovědnost za ně atd.): *zašuměla, zavzdychala, / jak by matka skonávala, // jak by **matka** umírajíc, / po dítěti se ohlédajíc.* (Vrba)

Obraz ŽENY v *Kytici*

- **dcera** (ne/poslušnost, výchova, vztah k matce atd.): „Ach nechod', nechod' na jezero, / **zůstaň dnes doma**, moje dcero! * *Nemá dceruška, nemá státní, / k jezeru vždy ji cos pohání, / k jezeru vždy ji cos nutí, / **nic doma, nic jí po chuti.*** (Vodník)
- **tchyně** (zlá, nepřející): „Ó matko, matko, ty hadice zlá! / **Čím ublížila tobě žena má?**“ (Lilie)
- **macecha** (krutá k nevlastním dětem): „Ale však radu, radu mám: / **za cizí – dceru vlastní dám**“ * „Hoj, **ty jsi ten had, tys ta zvěř!**“ (Zlatý kolovrat)
- **stařena** (moudrost, rada, magické schopnosti): *dvanáct misek v jedné řadě. / Pán u baby na poradě.* (Vrba) X **babice** (ohavná, škodící): *Vyšla **babice, kůže a kost*** (Zlatý kolovrat)
- archetypální kulturní obrazy inspirované lidovou poezií a mýtem, motivy hluboce zakořeněné v tradiční kultuře

Dívka / panna v *Kytici*

Vzhled dívky / panny

- **bílá barva** jako typická barva dívčí tváře a těla, znak **dívčí krásy a nevinnosti**: *A když slzička upadla, / v ty **bílé nádra** zapadla. * Po šípkoví a po skalí / ty **bílé nohy** šlapaly; * tvé **tělo bílé, spanilé**, / bylo by co ty košile (Svatební košile)*
- **florální metafory, přirovnání** pro mládí a krásu: *panny jako jarní **růže květ** (Štědrý den) * dívčina jako **květ**, panna nevěsta jako **květ** (Zlatý kolovrat) * panna, **růže v poupěti** (Lilie)*
- **lilie** = symbol panenství: *Umřela, ach umřela / **panenská lilie!** (Štědrý den)*
- **rostlinné metamorfózy** – panna se po smrti promění v **bílou lilii**, vonnou, vzbuzující touhu (srov. básně Kytice, Vrba)
- **uschlé, zvadlé, poničené květy**, rostliny = **smrt** nebo **násilí**:
- *Umřela panna v době jarních let, / jako když **uschne mladé růže květ** * „Tvé pacholátko již ti nežije, / a po tvé paní – **svadlá lilie!**“ (Lilie)* **Vykvětla**, jak by zalívána rosou, / **uvadla**, jak by podsečena kosou (Štědrý den) * „Nehněvej se, něhněvej, / Vodníku, můj muži! / Neměj za zlé **rozdrčené, zahozené růži**. // Mladosti mé **jarý štěp / přelomil jsi v půli**: / a nic jsi mi po tu dobu / neučinil k vůli. (Vodník)*

Přerod dívky v ženu: obraz svatby

- svatba = **existenciálně mezní obřad přechodu**
- přechod do světa dospělých žen, nová společenská role, odchod z rodného domu, začlenění do rodiny manžela, zahájení pohlavního života
- sled mnoha mezních iniciačních rituálů, jež měly garantovat, že přechod do světa dospělých bude zdařilý (srov. Navrátilová 2012: 292)
- obraz svatby v *Kytici* – škála významů: pouze v případě Hany (Štědrý den) jde o přirozený přechod do dospělosti a role manželky a matky (i zde však funguje spíše jen jako protějšek k smrti Marie, srov. Jakobson 1995), v ostatních případech je obraz svatby **deformovaný**, někdy až hororový, prosycený **obrazy smrti**

Přerod dívky v ženu: obraz svatby

- obraz „svatby“ ve **Vodníkově**:
- *Starala se ubohá, / komu vdá mne, komu? / však ani se nenadála, / vybyla mne z domu! // Vdala jsem se, vdala již, / ale **byly chyby**: / **starosvati – černí raci, / a družičky ryby!** (bez obřadu, hostů, svatebních zvyků, hostiny...)*
- nejde o plynulý přechod od panenského stavu k ženě, ale o ostré prolomení hranice, signalizované propadnutím dívky/dcery do jezera, resp. do jiného světa: *První šáteček namočila - / tu se s ní lávka **prolomila**, / a po mladičké dívčině / zavířilo se v hlubině*
- namísto svatby **únos, násilí**: *„Nehněvej se, nehněvej, / Vodníku, můj muži! / Neměj za zlé **rozdrčené, zahozené růži**. // Mladosti mé **jarý štěp / přelomil jsi v půli**: / a nic jsi mi po tu dobu / neučinil k vůli.*

Přerod dívky v ženu: obraz svatby

- hrůzyplný obraz „svatby“ a „svatební noci“ ve Svatebních košilích – **paralela se smrtí:**
- *měsíček svítí na cestu: / já přišel pro svou **nevěstu**. * Dřív než se vzbudí kohouti, / musím tě **za svou pojmouti**. / Jen neprodlévej, skoč a pojd', / dnes ještě budeš moje choť! * masa dost – ale bez krve, / **dnes bude jinak poprvé!** * a na hloží a křemení / zůstalo **krve znamení***
- metafory svatby a první noci se prolínají s pohřebními motivy: **svatební košile – rubáše, nový domov – hřbitov** aj.
- **svatba a smrt** také ve Štědrém dnu – symbolika svatby a porodu paralelně se symbolikou pohřbení (Jakobson, 1995)

Přerod dívky v ženu: obraz svatby

- **veselá nevěsta = zlé znamení** (srov. přísloví *Veselá nevěsta, smutná žena*):
- *I byla svatba – zralý hřích, / panna **nevěsta samý smích*** (svatba nevlastní sestry, Zlatý kolovrat) * *Byla svatba, byla, / hudba pěkně hrála: / on ji k sobě vinul, / ona jen **se smála**. - // **Směj se, směj, nevěsto**, / pěkně ti to sluší: / nebožtík pod zemí, / ten má hluché uši!* (svatba mladé vdovy, Holoubek) * *Ples a tance, hudba hrála, / zpěv a žerty slyšeti; / a **nevěsta jen se smála** / v ženichově objetí. (...)* *Hudba opět, tance, kvasy – / **zmizela však veselost**: odneslť ji na vše čas / mladé paní cizí host.* (svatba nevěrné milé, Cizí host)
- konceptualizace svatby jako přechodu do nového života – v *Kytici* nezřídka buď **předzvěst budoucího neštěstí**, nebo **paralela se smrtí**

Dívka v roli dcery

- **Matka** je v tradičním obrazu světa **nositelkou norem chování**, střeží morálnost své dcery a pečuje o její dobrou výchovu
- **Sférou matky a dcery je dům** – paralela mezi matkou a rodným domem, někdy až do jejich ztotožnění, rodný dům = element doplňující obraz matky, která opatruje a vychovává dceru (srov. Wenklar 2011)
- Pokud dcera samovolně dům opustí, znamená to dobrovolné zřeknutí se matčiny péče, vymanění se z jejího vlivu: „*Ach nechod', nechod' na jezero, / zůstaň dnes doma, moje dcero! * Nemá dceruška, nemá státní, / k jezeru vždy ji cos pohání, / k jezeru vždy ji cos nutí, / nic doma, nic jí po chuti.* (Vodník)
- zcela se vymyká matka z Dceřiny kletby **pouštějící do domu milence** své dcery: *a co vzkážeš hochu tomu, / jenž chodíval k nám do domu / a s tebou se těšival?* – otevřený dům = matka neplní svou výchovnou roli, výsledkem je tragédie
- *kletbu zůstavuji tobě / bys nenašla místa v hrobě, / žes mi zvůli dávala!* (Dceřina kletba)
- „... ve světě *Kytice* je odpovědnost vůči řádu takto odstupňována: nejvyšší nároky jsou kladeny na ženu-matku, ta i za svá selhání platí nejvíce“ (Vaňková 2000: 634)

Ideální obraz dívky / panny

- báseň *Panna a máti* (není součástí sbírky *Kytice*)
- *Růži v jara spanilosti / panna stoudná podobá se; / dokonaláť ve své kráse, / perla dechem nezkalená. // Máti však, jež dítky ctnosti / a své vlasti vychovává: / té rovného nic nestává – / před tou klekni na kolena! // Nad perly a nad korále / svěží růžový je vínek; / a však ceny neskonale / routa dodá a barvínek.*
- typické tradiční atributy dívky / panny: **krásný vzhled** připodobněný ke květině, **stud**, **ctnost** a **vínek** jako symbol panenství, v závěru básně proměněný v symbol **manželské lásky**
- routa symbolizuje **panenství** a následně jeho ztrátu, stálezelený barvínek **věrné manželství**
- **X** v *Kytici* většinou nenaplnění tohoto ideálu, neúspěšný nebo traumatizující přechod od panny k ženě, ohrožení života

Obraz ženy v Kytici – perspektiva kulturologická

Metodologická východiska

- Kulturologická perspektiva = snaha o interdisciplinární pohled, tj. z více perspektiv:
 - etymologie
 - mytologie (věda o mytologii) – Jung, Kerényi
 - biologie
 - hlubinná psychologie a psychoanalýza – Jung, Neumann, Freud, Bachelard
 - religionistika –, Eliade
 - antropologie, etnologie – Frazer, Lévy-Bruhl
 - literární historie - Praz

Etymologie

- **žena**

– ide. ***guena** (řec. **gyne**, angl. **queen**) – ide. základ **gen** = rodit, plodit (**lat. genus** = rod)

- **dívka, děvče**

psl. ***děva** – ide. základ – **dhe** (= sát, kojit, dojit) (podobně lat. filius, filia i femina od felare =sát)

- vše spojeno se zachováním rodu

- **matka**

– ide. ***mater** (= matka) řec. **meter**, lat. **mater**

(ale i řec. metra/lat. matrix (= děloha), lat. matrix (= pramen, počátek), české matrika, matrice, metropole...)

Mytologie

- **Deméter a Persefoné** – cyklus vegetace (sklizeň, rozklad, smrt starého, následně klíčení a vznik nového)

- **Nemesis a Heléné** – opakování osudu matky v osudu dcery

- **Magna Mater** – spojení plodnosti a destruktivní síly (např. Rhea, Kybelé)

V Kytici:

- blízkost přírodnímu světu - zejména rostlinnému - **Mateří douška, Lilie, Vrba** + metafora: *dívčina jako květ, panenská lilie...*)
- bytostná provázanost matky a dcery (**Vodník, Dceřina kletba**), resp. matky a dítěte (kletba působí napříč generacemi...)

(V. Vaněk: „extrémní oddělení“ – **Mateří douška, Poklad**, a naopak „spojení až ke smrti“ - **Polednice**)

- matky, které ničí, zabíjejí (**Dceřina kletba, Holoubek, Lilie**)

Biologie – 1. fyzický aspekt (děloha: temnota, klíčení) 2. literární darwinismus

Analytická psychologie

Hlubinná psychologie

- **C.G. Jung: archetyp Magna Mater – Dobrá matka/Zlá matka** - láskyplná, pečující, ochraňující, pomáhající, živící, zároveň temná, destruktivní, pohlcující
- **E. Neumann – uroborická Božská Matka**

Psychoanalýza

- **S. Freud aj. - psychoanalýza) – koncept „štěpení“/splitting** (obranný psychologický mechanismus)

Teorie imaginace

- **G. Bachelard - voda jako ženský symbol (aspekt erotický, mateřský i aspekt smrti) – náruč, objetí, pohlcení**

V Kytici:

- destruktivní podoba mateřství, fatální chybování (**Lilie, Vodník, Dceřina kletba... Polednice, Poklad**)

- motiv macechy (**Zlatý kolovrat**)

- motiv sestupu/pádu do vody (**Vodník, Holoubek, Věstkyně**)

- motiv smrtícího objetí **Polednice**

Religionistika

1. archaické kulty, mystéria:

- žena = obnova, regenerace, spojení s půdou, rostlinstvem, cyklický čas (paralela ženské plodnosti/sexuality a plodnosti půdy)

2. M. Eliade (*Mýtus o věčném návratu*) :

- „posvátné a profánní“

– skrze opakované (ritualizované) úkony se archaický člověk přibližuje posvátnu, bohům

V Kytici:

– přítomno imanentně všude + někdy přímo tematizováno (*Mateří douška, Vrba + v Lilii* jen spojení)

- ženské činnosti v Kytici – vaření (*Polednice*), praní (*Vodník*), předení (*Štědrý den, Svatební košile, Zlatý kolovrat*)...
- ženy dokáží se světem přírodních sil komunikovat, napojit se na něj (*Mateří douška, Vrba, Vodník...*) (Vaněk)

Antropologie, etnologie, sémiotika

▪ Lévy-Bruhl, Frazer, Lévi-Strauss:

Koncept archaického (magického, mytického) myšlení

- pověry, magické úkony, rituály, věštby, tabu
- kontaktní a imitativní magie, paralelismus, synchronicita
- řečové akty mají performativní povahu (Vaňková)

▪ Magie jako sémiotický akt

- imitativní magie – princip metafory (ikon)
- kontaktní magie – princip metonymie (index)

V Kytici:

Žena realizuje archaický přístup ke světu:

– pověry, předtuchy (**Vodník**), magické úkony (**Vrba**, **Štědrý den**), věštby/vidění (**Štědrý den**)

Síla slova („mocné slovo“)

- rouhání, modlitba (**Svatební košile**), kletba (**Dceřina kletba**), slib (**Vodník**)

Snaha dešifrovat znamení (**Svatební košile**, **Poklad**)

Ostatně: Kytice plná znaků (**Mateří douška**, **Holoubek**, zvuky...)

I. Vaňková: *Přichyl ucho k zemi blíž:*

- v Kytici sémiotizace všeho, „svět se tu jeví jako prorostlý znaky“
- „Znakové situace (...) nejen znamenají a prostředkují, ale přímo utvářejí skutečný běh světa.“

Literární historie - závěr

např. Mario Praz: *Romantic Agony*

- romantické stereotypy: vyhrocené polohy ženy – mohou být jen romantická konvence ??
- Medúza: krása a hrůza, Justina: nevinná oběť, Harpyje/Siréna: vášeň a krutost (žena –vamp)

Kytice:

- zdaleka ne tak schematická, obraz ženy je komplexnější, archaičtější...

Děkujeme za pozornost.

Literatura

- Bachelard, G.(1997): *Voda a sny. Esej o obraznosti hmoty*. Praha, MF .
- Barash and Barash, D. and N. (2005): The Cinderella Syndrome. Regarding the Struggles of Stepchildren. In: *Madame Bovary's Ovaries. A Darwinian Look at Literature*. A Delacorte Press Book, New York.
- Christou, A. (2020): *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*. Praha, FF UK.
- Eliade, M. (1993): *Mýtus o věčném návratu*. Praha, OIKOYMENH.
- Frazer, J.G. (1994): *Zlatá ratolest*. Praha, MF.
- Holub, J.-Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, SPN.
- Jakobson, R. (1995): Poznámky k dílu Erbenovu. In: *Poetická funkce*. Jinočany: H+H.
- Janáčková, J. (1969): *Erbenova Kytice v ohlasu*. Acta Universitatis Carolinae, Philologica 4–5, Slavica Pragensia XI, Praha: Univerzita Karlova, s. 179–190.
- Jiráat, V. (1948): Erben čili Majestát zákona. In: *Uprostřed století*. Praha: V. Petr.
- Jung, C.G. (1922): On the Relation of Analytical Psychology to Poetry. In: Jung, C.G.: *The Spirit in Man, Art and Literature*. Collected Works, Zurich.

Literatura

- Jung, C.G.(1997): *Výbor z díla II. (Archetypy a nevědomí)*. Brno, Nakl. Tomáše Janečka.
- Kerényi, K. – Jung, C.G.(1995): *Věda o mytologii*. Brno, Nakl. Tomáše Janečka.
- Lenderová, M. – Kopičková, J. – Burešová, J. – Maur, E. (eds.) (2009): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lévi-Strauss, C. (1996): *Myšlení přírodních národů*. Praha, Dauphin.
- Lévy-Bruhl, L.: *Myšlení člověka primitivního*, Praha, Argo 2000.
- Machek, V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, NLN.
- Neumann, E. (1991): *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*. Princeton.
- Otruba, M. (1994): Kreaace mýtu poezií. In: *Znaky a hodnoty*. Český spisovatel, Praha.
- Pajdzińska – Tokarski (2010): Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 288–297.
- Pechar, J. (1992): *Prostor imaginace*. Praha, Psychoanalytické nakladatelství.
- Praz, M. (1966): *Romantic Agony*. Oxford, Oxford University Press.

Literatura

- Sobotka, P. (1879): *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha: Matice česká.
- Storchová, B. (2002): Žena v Erbenově Kytici. *Česká literatura: časopis pro literární vědu*, 50, s. 31–53.
- Trencsényi-Waldapfel, I. (1967): *Mytologie*. Praha, Odeon.
- Vaněk, V. (2005): *Strom v Erbenově Kytici. Slovo a smysl*, 4.
- Vaňková, I. (2011): Přichyl ucho k zemi blíž. Erbenova Kytice a sémiotické principy magického obrazu světa. In: K. Piorecká – I. Navrátil (eds.): *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách*. Semily – Turnov, s. 46 –66.
- Vaňková, I. (2000): „Mocné slovo“, řeč a komunikace v Erbenově Kytici. *Česká literatura*, 48, s. 630–635.
- Vojvodík, J. (2006): Děs z rozdělení. K antropologii a celistvosti v literatuře českého biedermeieru (na příkladě Erbenovy balady „Zlatý kolovrat“). In: *Imagines Corporis. Tělo v české moderně a avantgardě*. Brno: Host , s. s. 44 – 104.
- Wenklar, K. (2011): *Kobieta Pokucia i Huculszczyzny: studium etnolingwistyczne*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.